
Jak je smích možný?

Jiří Růžička

Motto:

"Smích zbavuje sedláka strachu z ďábla, protože na hodech troupu se i ďábel zdá být trdlo a troupu, a tudíž ovladatelný."

Umberto Eco
Jméno růže

Úvaha nad smíchem je v určitém ohledu nepatřičná. A také dosti ošidná. Mám pocit - a domnívám se, že nejsem sám -, že by rozprava dostala tématu především tím, že bude veselá, legrační a vtipná. Když sexuolog píše poprvé o lásce, rád by nepochybně napsal pojednání milostné a ve verších. Porodník se jistě zpočátku zachvívá něhou a údivem nad zázrakem právě narozeného děťátka a chtěl by o tom napsat. A právníkovi, který poprvé píše o právu trestním, dozajista defilují před očima žaláře, šibenice a kat. Také já píši o smíchu poprvé a přál bych si sepsat představení, které by hýřilo vtipem a oduševnělou legrací. Všichni však víme, že je rozdíl mezi zamilovaností, jejím popisem a stavem pisatele. A totéž platí o tom, kdo, píšíc o právu, nemusí být sám ani soudcem, ani odsouzeným, ani vykonavatelem rozsudku. Dokonce nemusí být právníkem, ba ani člověkem spravedlivým. A psát o smíchu je něco jiného, než psát vtipně, což rovněž neznamená, že vtipálek je sám veselý. Ačkoliv bych tedy velmi rád psal tak, aby moje věty vyvolávaly smích a dobrou náladu a já sám bych byl rád veselý, započnu svou úvahu o možnosti se smát úvodem do melancholie.

Všichni lidé, kteří se jakkoliv povrchně začnou zabývat depresí, se bezpečně shodují v tom, že přímou úměrou jejího růstu se tenčí motiv veselí. Nejhorší, co můžete depresivnímu člověku udělat, je pozvat ho na grotesku. Je dost pravděpodobné, že při odchodu z kina vám skočí pod auto. Samozřejmě nákladní. A pro člověka, který tíhou zhoubného smutku netrpí, je nepochopitelné, že jeho bližního smích nepoléčí, nepřivede na jiné myšlenky, nedá zapomenout. Ještě více je pak nepochopitelné, že

veselí u něho může ještě znásobit jeho melancholické truchlení. Zabývájíce se stavem smutku patologického, se možná dobereme způsobem tak říkajíc negativním podstatných znaků a podmínek, za kterých smích mizí a již není možný. Metoda, kterou jsme zvolili, je prastará, mistrně jí vládnul Platón, medicína ji zná rovněž po staletí. Pojednávajíce tedy jakoby o něčem jiném, o protipólu, přesto, a ba právě proto, si můžeme připravit a očistit zorné pole tak, aby nám již nic nestínilo a nekontaminovalo moment a místo, kdy a kde se objeví místo i podmínky hledaného jevu.

Z pohledu vnějšího je melancholie stavem, při kterém je postižená osoba nápadná celkovou ztuhlostí, nezájmem o okolní svět, je málomluvná, bez vitality a životního podnikání. Melancholik je zkamenělý, vypadá truchlivě, zbědovaně a skýtá obraz naprostého opuštěnce a ztroskotance, kterého potkala katastrofální ztráta veškerého cenného, co si lze u člověka představit. Melancholik je uzavřený do sebe, přičemž z něho vyzařuje tragický výraz, který po chvíli může člověka přihlížejícího maně vtáhnout do dusivého a nesvobodného pocitu, který z depresivní osoby vyvěrá. Tento vliv je velmi sugestivní a při vnímavějším pozorování se nemůžeme ubránit dojmu, že stav naprosté pasivity je jen zdánlivě neutrální: v přítomnosti melancholika začínáme pociťovat tíhu a bezmocnost tak intenzívně, že v nás snadno může vzniknout podezření, že deprese je nejen mocnou výzvou ku pomoci, ale zároveň i obviněním okolí. Melancholik však zároveň není s to naši pomoc přijmout a jakékoliv snahy o pomocný zásah odmítá, obviňuje přitom sama sebe z těch nejhroznějších skutků i myšlenek, tupí sám sebe a při stupňovaném sebeobviňování pak očekává trest.

Mladý třicetiletý muž vypovídá o svém současném stavu. "Ještě před týdnem bylo všechno v pořádku. Teď se všechno zastavilo, nic, co se děje okolo mne, mi nedává smysl, myslím na jedinou věc: kde jsem udělal chybu, co jsem provedl komu, že musím tak trpět. Jsem špatný, protože jen každému přináším smůlu a každého trápím. Měli mě už dávno zabít. Nejsem schopen nikoho učinit šťastným, každý jen nakonec vidí, že nejsem k ničemu a nikomu prospěšný. To, že jsem svoji dívku nedokázal učinit šťastnou, ji muselo strašně zranit a nadosmrtně urazit a ponížit. Taková ostuda. A pak, cítím se nadobro odříznutý od všeho nepropustnou zdí, všechno je cizí, neznámé a zkamenělé. Když svítí slunce, tak je to ještě horší, když je pod mrakem, tak mám pocit, že nerozeznávám, co je ve mně a co je mimo mne. Nemohu se hýbat, protože ta tíha mně to nedovolí. Hodinky sice ubíhají, ale já to nevím, mne se to netýká. A také jsem sám, nesnesu však pomýšlení na to, že bych měl být s někým, to je příšerná povinnost, ten nárok druhých." Čtyřicetiletá žena: "Nesnesu, aby ode mne někdo něco chtěl. To je děsná námaha. Jídlo je jako sláma a bláto, hnus-

né, nesnáším to. Nejhorší je to násilí ... když musím něco dělat, cokoliv, ale musím ... ty děti, pořád něco potřebují a já jim nestačím, nestačím jim ... jsou pořád kdesi přede mnou ... je to jedna ulička, jedna monotónní nota, jeden tón ... proč to lidé dělají, že jedí a chodí ... a potom ta odloučenost. Jsem v ledové krychli a nikdo se mnou nepohne, nikdo ke mně nemůže, nikdo ke mně nesmí." Je pobouřena, když se jí chce dotknout. "To vás ani nesmí napadnout se mne dotýkat, to je ponižující a hnusné." Jiný muž: "... Nemohu kousat, protože bych mohl něco zabít ... to maso, to je přece příšerné, vždyť jsou to živí tvorové ... ani chleba nemohu jíst, zrní, to jsou zárodky živých organismů. Ve vodě jsou mikroby, které by mohly být zahubeny bakteriemi v žaludku nebo ve střevěch. Nemohu se bránit žádné nákaze, protože i ty viry mají právo na život. Je mi jich (mikroorganismů, J.R.) strašně líto." Depresivní žijí uzavřeni v jednom časovém úseku, ve zpřítomnělé minulosti, která znemožňuje, aby život probíhal, aby se věci děly, měly pokračování, mohly někam spět. Aby se oni sami děli, aby životnímu dění byli účastní. Dále jim chybí společenství, chybí jim druzí.

V depresi hraje obrovskou roli vina a trest. Odpuštění, shovívavost, tolerance, usmíření, to vše naprosto chybí. Trest má navíc zvláštní podobu. Není osvobozující, není příležitost k nápravě a usmíření, neobsahuje možnost se zbavit hříchu, přečinu, provinění. Trest je zde mstou, zatracením, kterým utrpení nekončí, jen se prohlubuje, vina a trest jsou věčné. Melancholici se snaží objevit důvod svého potrestání. Vysvětlení může být osvobozující. "Pykám za to, že jsem. A nabízí se i východisko. Když nebudu, když zruším sama sebe, tak dojdou vysvobození a pokoje. Od té chvíle se věci dají do pohybu." Sebevrazi tento moment charakterizují jako bod obratu, bod, kdy se události začínají dít. A kdy se také mohou usmát, protože našli řešení.

Když jsem svůj příspěvek připravoval, ocital jsem se ve dvojí poloze. Velmi podstatně jsem pochyboval o tom, že se mi podaří vystihnout věrně a výstižně genezi smíchu i podmínky, za kterých vzniká. Téma je to spíše na monografii a o svých schopnostech jsem si také pomyslel leccos nelichotivého. Když se mi ale pod třemi prsty na psacím stroji zrodil nápad, poskočilo mi srdce a já na židli. A přistihnul jsem se, že já sám.

Psychopatologická diagnostika je nesmlouvavá, takže mi nezbylo, než vlastní počínání kvalifikovat jako přechod z deprese směrem k euforii čili hypomanii. A právě přestup z melancholie do mánie je oním místem, oním přechodníkem, kde se rodí smích.

Nabízí se proto použít výpovědi lidí, kteří touto soutěskou, přechodem mezi melancholií a mánií, prošli, informace, které pak můžeme využít.

Technik okolo čtyřicítky uvádí: "Moje deprese trvala celá staletí. Bylo to, jako bych žil, jestli se tomu dá říkat život, naprosto sám v monotónním prostoru šedočerné barvy. Ten prostor sám byl rozlehlý, takže jsem měl možnost jít tam nebo zase jinam, ale přemísťování ztrácelo smysl, protože jsem nikoho nikdy nepotkával. Jako bych byl na cizí planetě, mezi cizími tvory, kteří mi vůbec neubližovali, ale kteří se mne svým životem vůbec netýkali, podobně jako stromy v lese nevedou žádné hovory s námi lidmi. Takže jakákoliv aktivita, protože v ní nešlo o setkávání, byla nesmyslná. A to vše bylo prostoupeno pocitem, že jsem zapomenutý. Zkrátka mne tady lidi zapomněli, nechali mne na neznámé pevnině a nevšimli si toho, že již mezi nimi nejsem. Napadlo mne, že to udělali záměrně, že jsem se jim nějak nehodil. Samozřejmě jsem si to zaviniil sám, protože ostatní lidé si žili klidně spolu dál.

Pak nastala změna. Ne ve mně, v sobě jsem nic nepociťoval, ale něco se dalo venku. V tom šedém světě. Měl jsem intenzivní pocit, že nastával vzruch. Byl jsem nervózní, z tupého klidu mne vyrušovalo neuchopitelné tušení změny. Pak jsem si všimnul pukliny v mém betonovém světě. Nemohl jsem už vůbec spát a musel jsem tu prasklinu neustále sledovat, aby mi neutekla, aby nezmizela. Báal jsem se dokonce mrknout. Jednoho dne jsem v té prasklé ploše uviděl světlo a to tu škvíru roztahovalo a já jsem ucítil svou šanci. Utíkal jsem jako šílený, věděl jsem, že jsem unikl, že jsem vyvázl a že mne nesmí dostat nikdy nikdo zpátky. To byl takový triumf, takové štěstí, že si to nedovede nikdo představit.

Prvního člověka jsem potkal hned za branami blázince. Šli jsme do hospody, kde bylo veselo. Ta hospoda mi tehdy připadala jako hostinec svět. Potkával jsem lidi a měl jsem jich stále málo."

Ota Pavel, spisovatel, vypovídá o svém vysvobození z depresí podobně. "Chtěl jsem se stokrát zabít, ale neudělal jsem to. Když už jsem nemohl, když jsem už myslel, že to nevydržím, snad jsem kdesi v podvědomí toužil ještě jedinkrát políbit na rty řeku a chytat stříbrné ryby ... konečně to mám, to slovo, je to svoboda ... být sám a svobodný aspoň na hodinu, na dny, týdny, měsíce, svobodný od civilizace."

Ota Pavel hovoří hned o dvou věcech, které melancholie člověku způsobí. Je to uvěznění a izolace od toho, co máme rádi, co milujeme a bez čeho nemá smysl žít. Melancholie zbavuje člověka svobody a lásky.

To, co podmiňuje možnost úsměvu a smíchu je volnost a možnost být s tím, co nám přirostlo k srdci. A tam, kde se vytrácí, kde se nedaří svobodnému životu, tam se vytrácí smích. Lidé uvěznění v nemoci, bolesti, lidé uvěznění jakkoliv, se nemohou smát, veselit se ani radovat.

Vzniká samozřejmě otázka položená právem. A co smích sadistů, zlomyslných, smích lidí křivých a škodolibých? Argument může naše tvrzení poněkud popravit, nikoliv však změnit zásadně. Tam a tehdy, když pomine

jakákoliv hrozba, a my víme, že jedním z nejvlastnějších atributů perverze je strach, když se zdaří hrozbu překonat, zvítězit, uniknout, zbavit se soupeře či soka, pak se tvoří prostor pro triumfální smích. S různým koloritem, s různými příměsemi. Lidská svoboda, jak všeobecně známo, nemá jen mravně pozitivní význam, ani mravnost nezaručuje. Svoboda maniaka, zvrhlíka, tyрана je jistě také určitou podobou svobody. Od dob kultur od Eufratu na západ je zakotveno vědění, že člověk dostal svobodu k dobru stejně tak jako ke zlu. Čím se tyto svobody od sebe liší, ponechme stranou. Z hlediska pragmatického i z hlediska obecného svoboda k dobru i ke zlu a v nich nepřeborná variabilita jejich konkrétních podob podmiňují genezi smíchu.

Ota Pavel stejně tak jako naši pacienti však ještě říkají více, nežli jen to, že melancholie je nesvoboda. Pro depresi je charakteristické, že člověka zbavuje spolubytí, že člověka izoluje od druhých, od toho, co má člověk rád, místa, kam patří, činností, které dělá, bere mu domov, zbavuje jej možnosti sebevyjádření a seberealizace. Všimněte si lidí, jak se tváří a co dělají, když se potkají s tím, co mají rádi a od čeho byli dříve odloučení. Usmívají se. Co dělají lidé, když vyjdou z vězení? Když odcházejí z nemocnice zdrávi? Když zaběhlé dítě běží k znovunalezené mámě? Usmívají se. Návrat obnovení přetřhaných vazeb je místem a podmínkou štěstí. To se však nemůže uskutečnit bez toho, co člověku dáno, totiž mít rád, milovat. Víme ovšem, že i láska má spoustu podob, zralou i nezralou, dětskou i dospělou, ušlechtilou i perverzní.

Zbývá ještě jedna základní charakteristika melancholie, a tou jsou kruté výčitky svědomí, tou je vina. Sebeobviňování a sebezatrácování patří k nejvlastnější charakteristice depresí. Očekávání trestu k prokletí tohoto stavu patří. Svoboda a sounáležitost s tím, kam a co člověku patří, nejsou dostačujícími podmínkami k tomu, aby se člověk melancholie zbavil. Musí ještě ustoupit teroru svědomí. Maniaci ve svém jednání dělají především to, co dříve považovali za špatné, co měli zakázáno. Škudlil rozhazuje úspory, zakřiknutá dívenka střídá mužské, bojácný trémista řeční na veřejnosti. A nikdo z nich necítí za svoje jednání vinu, zatímco v depresi se při pouhém pomyšlení na podobné věci za totéž krutě peskovali. Jak se stalo, že se tyranii svědomí vymknuli, je momentálně vedlejší, ale víme, že se jí vymknuli. Alespoň na chvíli, na čas, ale přesto natolik, aby mohli prožívat štěstí. A také je vyjadřovat. Aby necítili to, co všechno člověk obtěžkaný vinou prožívá: svoji nehodnost, malost, špatnost, mravní nedostačivost, obvinění, pohrdání, pranýř výtek, plivanců, kopanců a pohledů, hanbu a nekonečnou vinu. Mít čisté ruce a čisté srdce nebo alespoň pocit, že tomu tak je, ba stačí, že to snad někdy může být, člověka osvobozuje. Opuštění a vykoupení z hříchů pak patří k největším milostem, jakých se může člověku dostat. Skutečné

vyléčení z maniodepresivní psychózy je spojené s restrukturací svědomí, které již není barbarsky nemilosrdné a kruté. Mánie sama je útekem před svědomím, manický člověk je štvancem a desperátem.

Genezi smíchu si ještě můžeme ukázat tam, kde vzniká ve své nejprostší a prvotní podobě, totiž u dětí. Vůbec první úsměv ještě nelze dost dobře nazvat smíchem, i když některé elementy obsahuje. Plnokrevný smích se objevuje tam, kde je legrace, a tak se podívejme na takovou situaci u malého několikátýdenního robátka. Vezměme hru na "kuk" nebo "bař". Záleží na našem vkusu a fantazii. Stačí se schovat za zástěnu a pak prostě vykuknout nebo vybařnout. Dítě se může potřhat smíchy. Sekvenční pozorování přinese složitější mezičlánky, které lze dobře psychologicky vyložit. Poprvé totiž, když dítěti zmizíme ze zorného pole, začne nás hledat. Hledání ztraceného nemusí, a také vidíme, že u dítěte není nejpříjemnější prožitek. Roste úzkostné napětí, obava, že dítě zůstane samo. A když nejsme zlomyslní, tak vykukneme právě včas, strach a obava a úzkost ještě dítě nezaplavily, v opačném případě by se totiž po vyjuknutí rozplakalo. Úlek by nebyl vystřídán úlevou a radostí, ale spíše by se přiřadil k anxiózně fobickému prožívání. Úleva by přišla až v průběhu pláče a s naší útěšnou pomocí. Takže! Když jsme vykuknuli včas, dítě se lekne. Ztuhne, vykulí kukadla, pak, ano, poznalo nás, rozpoznalo, že to ohrožující není skutečné, ale jen jakoby ohrožení. Že je to hra. A toto šťastné poznání přináší radostnou úlevu. Nezřídka se my sami vrhneme dítěti v ústrety do jeho náruče. Bože, to je na světě krásně a veselo, když jsme se po troše napětí z malého ohrožení a nebezpečí, ze kterého jsme unikli, setkali. A také jsme se smíchem ze sebe setřáslí i strach, který nás, maličkého capartíka, tak trochu pronáeledoval v noci, nebo samotného v kočárku před samoobsluhou, kde jsme čekali tak předlouho na mámu a ona nešla a nešla. Smíchem a ve smíchu se dřívější ohrožující a nelítostná skutečná skutečnost posouvá do skutečnosti méně skutečné, do skutečnosti jakoby. A tak nám smích vnáší do skutečnosti moment hry. V ní se smrtelná vážnost proměňuje v nevážnost, drtivá neúprosnost jednodimenzionálního a unipolárního realismu se posouvá do mnohorozměrných možností, jejichž volba je možná a my se jí dokonce můžeme zúčastnit. Proto jsou také, já si to tak alespoň myslím, svobodné volby ve Spojených státech tak trochu, pro nás jen obtížně pochopitelnou, karnevalovou legrací.

V knize Umberta Eca Jméno růže říká Vilém, že ďábel je zmrzačený, protože ví, kam jde a jeho víru nikdy nezachvátí pochyby. Jeho život je nesen jedním směrem a tvarem toho směru je kruh. Bůh, jak praví alchymista, kterým temný Jorge pohrdá, se, tvoře svět, smál. Svět je dílem božího smíchu.

Proč se směje kromě boha ještě člověk? Protože je již od počátku napnut až k neunesení mezi dobrem a zlem, mezi peklem a nebem, mezi zhoubou a spásou. A navíc může svůj pohyb od jednoho k druhému pólu také vlastním přičiněním vykonat. Od malička o tomto napětí ví, zná nebe i peklo, neboť jen duch je schopen takového uvědomění a tělo, v němž duch sídlí, je schopno takové zkušenosti. Jen člověk je s to mít evidenci obého. A překonáváje jedno pro druhé, se směje. Smích je příznakem nejistého, napínavého a riskantního údělu lidí. O tom, že člověku je duch vlastní již od kolébky, dokládá jeho schopnost se smát.

Smích spojuje tělo s duchem a, jak říká Aristoteles, ustavuje vzájemnou rovnováhu tam, kde byla porušena, dává jim tak odpočinout. Komédie a legrace předvádějí lidskou nedokonalost, špatnost, ale netrestají je. Ecův Jorge se takové shovívavosti hrozí. Říká, že smát se by mohlo člověka zbavit strachu a kdyby se stal smích majetkem lidu a byl povýšen na umění, pak by duch byl podoben prdu a naopak, přičemž by oba měly právo vanout tam, kam se komukoliv zachce.

Tento spor však patří středověku, naše doba má jiné nesnáze, neboť pomíchala jedno s druhým a nevyzná se, špatně rozeznává jeden van od vanu zcela odlišného. Dala tak Jorgemu paradoxně za pravdu. A tak by nám mohl pomoci ve schopnost rozlišovat právě smích. Podmínky k tomu, aby vznikal, známe. Jsou jimi svoboda, bratrství, láska a tolerance. Známe také příčinu jeho zániku. Jsou jimi opuštěnost, zavržení, nepochopení, útlak, tupost a ignorance. Zápas s depresí je zápasem proti útla-ku, je zápasem o svobodu. A mánie, euforie, to jsou zpravidla mylné představy zastírající skutečný stav našich svobod.